

Jan NOORDEGRAAF (Amsterdam)

Over taal en maatschappij in de achttiende eeuw. Het werk van Meinard Tydeman (1741–1825)

Abstract

This paper deals with the views on language and language study put forward in a number of essays, composed by an eighteenth-century Dutch scholar, professor Meinard Tydeman (1741–1825). In his linguistic studies published from the early 1760s onwards, Tydeman emphasized the importance of and the imperative need for the study and cultivation of the mother tongue within the context of a ‘civil society’. As such, Tydeman’s works mark the transition to a ‘civil’ approach to the study of the Dutch language. Furthermore, attention is paid to the theoretical underpinnings of his 1805 essay on the origin of language, which was mainly directed against the ideas of Jean-Jacques Rousseau. As it appears, Tydeman has always remained a true follower of the famous eighteenth-century Dutch linguist Lambert ten Kate (1674–1731).

1. Inleiding

Wat was de Mensch tog zonder Sprake? wat de Gezelligheid? wat de
Gemeenschap? Geene Overeenkomsten, geene Wetten konden ’er
plaats hebben, geen Mededeeling van gedagten, geen Onderwijzing
nog aenqueking van Wetenschap, of van een goed gebruik der Rede.

Lambert ten Kate, *Aenleiding tot de kennisse
van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* (1723, I: 7).

Tot voor enkele decennia terug werd de achttiende eeuw door Nederlandse taal-
kundigen nog afgedaan als een ‘schrale weide’, waar taaltirannen heersten en
schoolmeesters zich bezighielden met perifere zaken als spelling en woordge-
slacht. In de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw is echter definitief
afscheid genomen van die negatieve visie. Interessante taalkundige geschriften
uit de achttiende eeuw zijn inmiddels opnieuw uitgegeven en becommentarieerd
(Adriaen Verwer, Lambert ten Kate, Tiberius Hemsterhuis), terwijl ook slechts
in bibliotheken beschikbare dictaten en verhandelingen gepubliceerd zijn of

binnenkort nog gepubliceerd zullen worden (Hendrik van Wijn, Herman Tollius, Nicolaas Hinloopen, Everwinus Wassenbergh). Want bij nadere studie blijkt de achttiende eeuw voor de Nederlandse taalkunde allerm minst een onbelangrijke of oninteressante periode geweest te zijn. Datzelfde geldt trouwens ook voor taalkundig werk uit de toenmalige Zuidelijke Nederlanden.¹ Een andere visie op taal breekt baan. Omstreeks 1760 zagen geleerden in Nederland, maar ook in andere Europese landen, zoals Italië (cf. Lo Piparo 1986: 231), de moedertaal als een van de fundamentele krachten waarmee het mogelijk zou zijn om een moderne staat te creëren, de burgermaatschappij te verbeteren, de welvaart van de natie te vergroten, en een democratische cultuur bij de bevolking van de staat ingang te doen vinden. Het cultiveren van een gemeenschappelijke taal was voorwaarde voor het scheppen van een gemeenschappelijke zienswijze en de noodzakelijke grondslag van elke poging om de burgermaatschappij te verbeteren.

De vraag die ik in dit artikel aan de orde wil stellen, is hoe een veelzijdig geleerde als de jurist en historicus Meinard Tydeman past in dit herziene beeld van de achttiende-eeuwse Nederlandse linguïstiek. Maar eerst volgt een korte biografische introductie van deze polyhistor, want als taalkundig scribent heeft hij in de historische overzichten van de Nederlandse taalkunde slechts een bescheiden positie toebedeeld gekregen.

2. Nader tot Tydeman

Meinard Tydeman (Zwolle 1741— Leiden 1825) studeerde vanaf 1757 rechten in Utrecht, waar hij met enkele andere studenten in 1759 het studentengezelschap *Dulces ante omnia Musae* oprichtte.² In 1762 promoveerde hij in de rechten en maakte daarna snel carrière. Tydeman werkte kort als praeceptor van het Erasmiaans Gymnasium in Rotterdam; in 1763 werd hij rector van het gymnasium te Leeuwarden. Vervolgens werd hij in november 1764 hoogleraar geschiedenis, welsprekendheid en Grieks aan de Universiteit van Harderwijk, waar hij in 1765 inaugureerde. Na weer een jaar keerde Tydeman naar de Universiteit van Utrecht terug als hoogleraar in de rechten. Tussen 1790 en 1795 was hij griffier van de provincie Overijssel en woonde in Kampen. In 1801 vertrok hij naar Leiden, waar hij in 1814 hoogleraar werd. Tot zijn dood toe gaf hij daar als ‘professor emeritus’ college over de ‘historica antiqua’.

¹ Zie Gijsbert Rutten m.m.v. Rik Vosters, *Een nieuwe Nederduitse spraakkunst. Taalnormen en taalpraktijken in de Zuidelijke Nederlanden in de achttiende eeuw*. Brussel: VUBPress 2011.

² *Dulces* was het Utrechtse studentengezelschap, waarin veel aan de studie van het Nederlands werd gedaan. Mede vanuit deze kring is in 1766 de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden opgericht. Zie daarvoor onder meer Kossman 1966.

In de neerlandistiek is de naam van Meinard Tydeman onlosmakelijk verbonden aan de invoering van de zogeheten ‘schrijftaalregeling 1804–1805’ (cf. Bakker 1977: 121–125). Namens de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leiden was Tydeman aangesteld om zowel de *Verhandeling over de Nederduitsche Spelling* (1804) van de Leidse hoogleraar Nederlands Matthijs Siegenbeek te beoordelen als ook de *Nederduitsche Spraakkunst* (1805) van Pieter Weiland, een Rotterdams predikant die als woordenboekschrijver en grammaticus buitengewoon productief is geweest op het gebied van de Nederlandse taalkunde.

In het voorbericht van het eerste werk worden de ‘gelastigden’ Adriaan Kluit en Meinard Tydeman gekenschetst als ‘bijzonderlijk in het vak der Nederduitsche Taalkunde wijdberoemde mannen’, terwijl in de spraakkunst Tydeman, Kluit en Siegenbeek als *reviewers* vermeld staan, een hooggeleerd triumviraat van ‘ook in het vak der Nederduitsche taalkunde wijd beroemde mannen’. Het was mede op hun gezag dat beide werken werden uitgegeven en voorgeschreven ‘in naam en op last van het Staatsbestuur der Bataafsche Republiek’. De eerste algemeen aanvaarde regeling van de Nederlandse schrijftaal was een feit, en Meinard Tydeman is daarbij geweest.³ Zo heb ik, lang geleden al weer, Tydemans naam leren kennen, als die van een taalkundige *eminence grise*, iemand die in 1774 bekend stond als een van de ‘Taelkundigste Heeren’ van Nederland, maar wiens reputatie als taalkundige de negentiende- en twintigste-eeuwse paradigmawisselingen niet of nauwelijks heeft overleefd, dit in tegenstelling tot een beroemd gebleven auteur als Lambert ten Kate, die ons een nog steeds intrigerend magnum opus heeft nagelaten, de *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* uit 1723. Zijn bekendheid heeft hij ongetwijfeld mede te danken gehad aan zijn overvloedige activiteiten binnen de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, opgericht in 1766, een invloedrijke instelling die veel taalkundige projecten heeft geïnitieerd. Tydeman was een ‘learned, broad-minded, conservative, Orangist, and orthodox’, zo karakteriseert Van Eijnatten (2003: 450) Tydemans mentale constitutie.

Wie de taalkundige Tydeman nader wil komen, heeft een probleem. Hij of zij dient namelijk rekening te houden met de terechte constatering van P.J. Buijnsters dat Tydeman behoorde

tot dat slag mensen die in hun eigen tijd op velerlei terrein een actieve rol spelen, maar wier invloed nooit uitdrukking vindt in geschriften van blijvende betekenis. Hij was reeds als student de ziel van menig genootschap. Telkens ontmoet men zijn naam. Niettemin kost het moeite om die verspreide gegevens te combineren tot een sluitend beeld (Buijnsters 1973: 15).

Dat geldt ook voor de taalkundige activiteiten van Tydeman, want een omvangrijk taalkundig werk dat na enkele eeuwen nog steeds de nodige faam geniet,

³ De spelling-Siegenbeek werd pas in 1869 officieel afgeschaft.

heeft hij niet geschreven, maar wel heeft hij een reeks op zich zelf staande, verspreide verhandelingen gepubliceerd.

Via een drietal peilingen zal ik proberen om een enigszins sluitend beeld te krijgen van Tydemans taalkundige inzichten. Eerst bespreek ik zijn houding ten opzichte van de moedertaal. Vervolgens komt zijn analyse aan de orde van enkele Nederlandse 'worteldelen'. Daarna belicht ik kort zijn visie op de oorsprong van de taal. Er is uiteraard wel meer over Tydeman als taalkundige te zeggen, maar als voorlopig onderzoeksresultaat kan gesteld worden dat enigerlei vorm van continuïteit en consistentie hem niet te ontzeggen valt.

3. Een pleidooi voor de moedertaal

Zoals gezegd, in 1765 trad Meinard Tydeman aan als hoogleraar aan de universiteit van Harderwijk. Zijn leeropdracht betrof geschiedenis, welsprekendheid en Grieks. Zijn intreedere, zijn *oratio aditialis*, ging dan ook over de noodzaak om 'in Belgica', in Nederland dus, de geschiedenis, welsprekendheid en Griekse taal te beoefenen, met als uiteindelijk doel om 'uitstekende burgers voor hetzelve te vormen'. De kern van zijn betoog was: de geesteswetenschappen vormen goede burgers en de welsprekendheid kan aan die ontwikkeling een uitstekende bijdrage leveren. Maar die 'eloquentia' diende niet als gebruikelijk beperkt te blijven tot het Latijn. Ook beoefening van de *moedertaal* zou kunnen bijdragen aan de vorming van goede burgers, zo meende de spreker: 'ad egregium eius civem formandum'. Een achttiende-eeuwse bijdrage, zo lijkt het, aan de onlangs nog door de Amerikaanse filosoof Martha Nussbaum in haar boek *Not for profit* (2010) aangekaarte discussie over de vraag 'why democracy needs the humanities'.

In de Harderwijkse oratie uit 1765 vinden we diverse interessante opmerkingen over het belang van de moedertaal, die nog door velen verwaarloosd wordt ('a plerisque neglectus', p. 30). Tydeman acht het noodzakelijk om 'Belgice' te spreken, om in het Nederlands te praten, en wel 'plane, ornate, apte et congruenter' (duidelijk, sierlijk en passend). Men moet de juiste woorden voor de zaken gebruiken, merkt hij op. Daartoe dient de 'vernaculus sermo', de moedertaal, gecultiveerd te worden en met zorg onderwezen ('cum cura descendus est'). Want het is goed mogelijk om net als bij het Latijn voortgang te boeken bij het verbeteren van de taal. En dat alles dient 'om de roem van ons volk te vermeerderen ('ad gentis nostrae gloriam augendam')'. Ons vaderland, zegt hij aan het slot van zijn rede, moet ons voor alles dierbaar zijn (p. 52), welsprekendheid in de moedertaal is dus een volksbelang. Het gaat hem dus niet om individuele dichters of schrijvers als Vondel en Hooft, maar om het Nederlandse volk als geheel. Bij Tydeman vinden we hier een *sociale taalconceptie* geformuleerd.

De opmerkingen van Tydeman over het cultiveren en onderwijzen van de moedertaal hebben een programmatisch karakter. Hij heeft serieus geprobeerd dit

programma via zijn onderwijs tot uitvoer te brengen. Hendrik van Wijn (1740–1831) schreef in april 1766 aan Tydeman dat hij van Herman Tollius (1742–1822), die hij nog kende uit zijn Leidse studietijd, had vernomen dat Tydeman in Harderwijk college zou gaan houden, en wel over de *Linguae Belgicae idea grammatica poetica, rhetorica* (1707), een in het Latijn geschreven spraakkunst van het Nederlands, vervaardigd door de Amsterdammer Adriaen Verwer (ca.1655–1717). Dat hield dus in dat Tydeman college zou geven over de moedertaal, al of niet in het Latijn.

Een overigens scrupuleus geleerde als Jacobus Wille lijkt nu aan te nemen dat dit college inderdaad gegeven is (Wille 1937: 99, 179). In Willes voetspoor noteert Gerretzen dat Tydeman aan de universiteit van Harderwijk ‘college over het nederlandsch’ gegeven heeft. ‘Geen wonder, dat de vrienden van ‘Dulces’ in Utrecht juichten!’, voegt hij er enigszins suggestief aan toe (Gerretzen 1940: 342). Op gezag van Wille en Gerretzen hebben latere onderzoekers, onder wie ikzelf, Meinard Tydeman als een vroege academische docent Nederlandse taalkunde gekenschetst, naar ik nu aanneem ten onrechte. Want bij nader onderzoek valt het op dat Tydeman in zijn memoires niets vertelt over een dergelijk, in die tijd toch bijzonder college. Wel schrijft hij gedoceerd te hebben over de ‘Analogia Linguae Graecae’⁴ en in Boumans kroniek van de voormalige Gelderse hogeschool staat een college over de moedertaal evenmin vermeld, al signaleert deze auteur wel de nadrukkelijke aandacht voor de moedertaal in Tydemans oratie. Wat heeft Van Wijn in 1766 nu eigenlijk aan Tydeman geschreven?

In Van Wijns minuutbrief van 26 april 1766 lezen we dat hij van Herman Tollius had gehoord dat Tydeman ‘voornemens was de *Idea* van Verwer bij van der Eijk [*recte*: van der Eyck] niet alleen te doen herdrukken, maar er ook collegie over te houden’ (Van Wijn 1765–1773, I: 6).⁵ Van Wijn vond dit een prima initiatief. Nu is bekend dat omstreeks 1760 de *Idea* (‘Schets’) van Adriaen Verwer nogal in trek was bij jongere taalkundig geïnteresseerden, maar dat het toentertijd moeilijk te verkrijgen was — niet onbegrijpelijk, want het boek dateert uit 1707. Daarom waren er diverse plannen om tot een verbeterde en vermeerderde uitgave c.q. Nederlandse vertaling te komen. Onder meer Adriaan Kluit (1735–1807) werkte eind jaren vijftig aan een vertaling, die pas in 2005 het licht zou zien (cf.

⁴ Tydemans autobiografische geschriften zijn onder meer te raadplegen in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag. De bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden bezit onder sign. 891-36 ook een autobiografie in handschrift van Tydeman, naderhand uitgebreid door zijn zoon H.W. Tydeman. Laatstgenoemde vertelt op p. 36 dat zijn vader in 1794 uit vrees voor de Fransen ‘alle zijne particuliere correspondentiën’ verbrandde. Een kopie van deze autobiografie berust in het Tydeman-archief. De levensschets is gedateerd: ‘Na-rust, bij Loosduinen, d. 22 sept. 1815 (ten huize van Mevr. Wed. Mr. P.L.v.d. Kastele)’. Een ander handschrift aldaar draagt als titel: *Fragmenten van herinneringen en opmerkingen* (door Meinard Tydeman, 62 pp.).

⁵ Pieter van der Eyck uit Leiden was onder meer de uitgever van de *Nieuwe Bijdragen tot opbouw der vaderlandsche letterkunde* (1763–1766).

Van de Bilt 2009: 131 evv). Van Meinard Tydemans activiteiten op dit gebied getuigen nog diverse *adnotationes*, bewaard in de bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Een herdruk van de *Idea*, bezorgd door de classicus Everhardus van Driel, verscheen in 1783; een vertaling in modern Nederlands werd pas in 1995 gepubliceerd.

Tydeman, zo mogen we concluderen, heeft het niet klaargespeeld om een nieuwe editie te bezorgen. Achteraf gezien is dat niet zo vreemd. Hij heeft maar korte tijd in Harderwijk gestaan (naar eigen zeggen voorjaar 1765 – zomer 1766) en hij heeft dus nauwelijks gelegenheid gehad om een dergelijk college door Curatoren goedgekeurd te krijgen én een nieuwe editie van de *Idea*, die ongetwijfeld het verplichte handboek voor de studenten zou worden, persklaar te maken. Het plotselinge beroep in de zomervakantie van 1766 naar de Utrechtse universiteit, zijn alma mater, heeft naar alle waarschijnlijkheid een einde gemaakt aan zijn voornemen om een neerlandistisch college te geven.⁶

Als handboek voor dat college had Tydeman dus niet gekozen voor de relatief recente herdruk van Arnold Moonens vroeg-achttiende-eeuwse *Nederduitsche Spraekkunst* (1706), waarvan in 1751 nog een vijfde druk verschenen was, een kloeke gebruiksgrammatica met een sterk Vondeliaanse en normatieve inslag. Hij opteerde voor de ‘schets’ van Verwer. Tydeman maakte die keuze niet zozeer omdat Verwers boek in het Latijn geschreven was, wat aan een achttiende-eeuwse universiteit overigens goed van pas kwam, maar omdat de *Idea* beter aansloot bij Tydemans modernere opvattingen over taal en taalstudie. Laat ik daarom kort nog iets over de *Idea* en de auteur ervan zeggen.⁷

Adriaen Verwer, groot bewonderaar van Isaac Newton (1643–1727) en mentor van de Amsterdamse taalkundige Lambert ten Kate (1674–1731), baseerde zich op andere theoretische, methodologische en ideologische uitgangspunten dan Arnold Moonen (1644–1711). Van der Bilt heeft onlangs nog benadrukt dat Verwer zich bedient van een andere didactiek en zich richt op een ander publiek. Verwer schreef een in opzet tentatief werk over de wijze waarop de taalstudie ter hand genomen zou moeten worden (historisch en descriptief), een werk waarin hij aangaf waarop de studie van het Nederlands zich zou moeten richten en welke (empirische) methode daarbij gevolgd moest worden. Omdat het boek bedoeld was om discussie over de grondslagen van de taalstudie los te maken en niet

⁶ Het was zijn opvolger Herman Tollius (1742–1822) die in 1773 college ging geven over de zuiverheid van de Nederlandse taal. Hij deed dat in het Nederlands. Zijn ‘Proeve eener Aanleiding tot de Nederduitsche Letterkunst’, een op zijn ‘voorlezingen’ gebaseerde spraakkunst, is in 2007 in druk verschenen.

⁷ Een heldere en grondige analyse van de opvattingen van Verwer is te vinden in Igor van de Bilt, *Landkaartschrijvers en landverdelers. Adriaen Verwer, Adriaan Kluit en de Nederlandse taalkunde van de achttiende eeuw*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen 2009.

zozeer was gericht op de praktische waarde voor de taalgebruiker die zocht naar taalvoorschriften, schreef hij zijn *Idea* in het Latijn.

Duidelijk is in ieder geval dat de belangstelling voor de opvattingen van Verwer gezien moet worden in het licht van de waardering voor het werk van de hooggeschatte Lambert ten Kate, met wie Verwer op een aantal punten op één lijn zit. Ik heb beider aanpak wel eens geschetst als een *empirisch-sociale* benadering (cf. Noordegraaf 2000). Ook in die zin bood het werk van Verwer aan Tydeman blijkbaar een aantrekkelijk alternatief.

4. Student-taalkundige

In 1765 heeft Tydeman vanaf zijn Harderwijkse kathedraal in feite herhaald wat hij enkele jaren eerder in ander verband al eens naar voren had gebracht. In een studentenlezing uit 1762 had hij namelijk al eens gesproken over de ‘nuttigheid en noodzaakelijkheid’ van de beoefening van onze moedertaal (Tydeman 1762). Niet lang daarvoor had ‘een vreemdeling in ons land’ beweerd dat de ‘beoefening der moedersprake’ een van de oorzaken was ‘van het verval der beschavende wetenschappen’ (p. 2). Maar Tydeman vond dat een misvatting.

Dewijl wij nu van onze eerste kindsheid af gewoon zijn, Nederduitsch te hooren, te spreken, en in het Nederduitsch te denken, zo blijkt tastbaar, dat geene oefening grooter invloed op onzer medeburgeren gelukstaat hebbe, dan even deze. Deze is het derhalve, welke [...] onze poogingen, tot de heilsbevordering van ons en onze medeburgeren aangewend, alleen gelukkiglijk doet slagen (p. 4).

Overweegt men, ‘hoe naauw dus de banden van verpligting zijn, welke ieder’ gëaarten Vaderlander aan de alleszins noodzaaklijke bevordering van zulk een heil verknogten’, dan zal men nooit kunnen ontkennen dat ‘de beoefening der landstale van de grootste aangelegenheid zij voor elken Nederlander, wien de behoudenis zijner medegenooten ten harte gaat [...]’ (p. 6). De ‘beschaving der volksspraak heeft voorzeker den grootsten invloed op, en brengt onbegrijpelijk veel toe tot de verbreiding van het welzijn der geheele maatschappije’ (p. 8). Er kan geen misverstand over bestaan: ook dit betoog komt neer op een krachtig pleidooi voor de moedertaal, dat later te Harderwijk nog eens krachtig herhaald wordt. Het wil me voorkomen dat de motieven van onze achttiende-eeuwse vakgenoten dieper wortelden dan alleen maar in het streven naar correct taalgebruik. Ze waren geïnteresseerd in de ‘semiotic control of civil society’, zoals de Italiaanse taalgeleerde Lia Formigari (1993: 63 evv) een dergelijke ambitie eens heeft genoemd.

Een weerklink van wat Tydeman heeft betoogd, valt onder meer te horen in wat Anthony Cornelis de Malnøe, de eerste secretaris van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde, in 1772 schreef in het ‘Voorbericht’ van het eerste deel van de *Werken* van de Maatschappij:

Het kan den Liefhebber van geleerdheid ook niet onbekend zijn, hoe veel invloed de *Tael* op onze wyze van denken heeft; en hoe veel derzelver beschavingen uitbreiding toebrengt tot de juiste vorming, nette onderscheiding en klare uitdrukking van onze denkbeelden, en tot de wenschelyke vermeerdering onzer kundigheden (cf. Van de Bilt 2009: 236).

Verbeter de taal en je verbetert de maatschappij: dat is een praktische toepassing van wat in de linguïstiek wel de ‘wereldbeeldhypothese’ is genoemd.

Ik wijs erop dat Tydeman in een eerder betoog (1761b) al had aangegeven welke middelen konden worden ingezet ‘ter verbetering der Nederduitsche taal’. In een stuk van veel later datum, april 1780, gaf hij opnieuw wenken ‘over eenige middelen ter vordering in taal-, oudheid-, en dichtkunde’ (Tydeman 1782). Het zijn adviezen voor de jonge onderzoeker ‘om hem, in de kennis zyner taal, der oudheid, en dichtkunst, zulke vorderingen te doen maken, welken hem, te eenige tijd, nuttige en aangenaam zijn, en *den lande tot voordeel en luister strekken kunnen*’ (cursivering toegevoegd). Het komt er kort gezegd op neer dat ‘de groote man’, Lambert ten Kate, gevolgd dient te worden, ‘den eenigen ijsbreker, en taalkundige wijsgeer, en wijsgeerigen Taalkenner, die nog over onze taal gedacht en geschreven heeft’. Maar op taalkundig gebied blijft er nog heel veel te doen, verzucht Tydeman.

Zoveel is uit de beschikbare literatuur wel duidelijk dat Tydeman, onder meer als lid van het Utrechtse studentengezelschap *Dulces ante omnia musae* (‘de zoe- te muzen vóór alles’; cf. Vergilius, *Georgica* 2.475), ook geprobeerd heeft een steentje bij te dragen aan de inhoudelijke ontwikkeling van de Nederlandse taalkunde. Hij levert, zoals Kossmann (1966: 133) het uitdrukt, ook ‘het gebruikelijk gesnuffel in woordkennis en excerpten uit allerlei lectuur’. Maar dit aspect van Tydemans taalkundige activiteiten laat ik nu buiten beschouwing en wijs op een discussie over de in de etymologie te volgen *methode*, een discussie die in feite door een bijdrage van Tydeman uitgelokt was. In 1762 publiceerde Tydeman een historisch-grammaticale studie over zekere ‘worteldeelen der Nederduitsche tale’, een toentertijd populair onderwerp. Zijn bijdrage ging over wortels als *bal*, *bol*, *bar*, *baar*, *beer* enz. en was geschreven in de geest van Lambert ten Kate (Tydeman 1761a). Een andere student, Herman Tollius, reageerde met een exercitie over ‘bel, bal, bol en belgen’ (Tollius 1761).

Maar dan stuurt de Leidse oriëntalist J.J. Schultens (1716–1778) krachtig bij. Professor Schultens formuleert enkele desiderata inzake de te volgen methode in de wetenschappelijke etymologie. Aan Ten Kate geeft Schultens de eer dat deze ‘arbeidzaam en oordeelvast’ de weg heeft gewezen ‘tot het verstandig nagaan van den oorsprong en voortgang onzer sprake’ en een ‘kostelyken voorraad van vaste en gewisse afleidingen’ heeft geleverd in het tweede deel van zijn *Aenleiding*. Maar Schultens vindt dat de wetenschap dient door te dringen tot dieper gronden, en daarbij kan de methode van zijn collega, de vermaarde classicus Tiberius Hemsterhuis (1685–1766), uitstekend van pas komen. Hemsterhuis heeft voor het Grieks geprobeerd om voor alle mogelijke kleinste klankcombinaties een grondbetekenis na te sporen, die zich door alle verdere uitbreidingen van die

‘woordzaden’ blijft openbaren. ‘Wy verstaen door eerste woordzaedkens, eensilbige klanken van ééne, bepaelde, eigenlyke en lichaemlyke beteekenis, welke in al de uitspruitzels, stammen en takken van die zaedkens, als het oorspronkelijk moederzap min of meer doorspeelt’, aldus Schultens. De methode van Hemsterhuis wordt door zijn leerling, de vermaarde ‘Prof. VALCKENAER, dagelijks tot hooger graed van duidelijkheid gebracht’. Schultens nu daagt de ‘jongen Taelvriend’, Tollius, uit om ‘na te spooren, of zoodanig ene onderstelling ook in onze tael zou kunnen ontdekt en betoogd werden’.⁸

Het is Tollius die prompt gehoor geeft aan de suggestie van de hoogleraar om de methode-Hemsterhuis ook eens toe te passen op het Nederlands. In het voorjaar van 1762 houdt hij voor de leden van het Leidse gezelschap *Minima crescunt* een verhandeling over de ‘worteldeelen *Ta'en, Te'en, Ti'en, To'en, Tu'en*’. Dispuutsgenoot Hendrik van Wijn besluit vol enthousiasme een nauw verwant onderwerp aan de orde te stellen: hij houdt een lezing over de wortel *pa-en* en verwanten, goeddeels op eenzelfde manier opgezet als dat van Tollius.⁹ Deze ‘Griekse’ methode is door latere Nederlandse en buitenlandse onderzoekers bespot en hevig bekritiseerd.

En wat doet Tydeman? In 1805 zal hij nog de ‘Grieksche letterhelden’ Tiberius Hemsterhuis en diens leerling Lodewijk Caspar Valekenaer roemen, maar voorzover ik nu zien kan, en ik gebruik de bewoordingen van Wille: ‘aan de etymologische toeren van Schultens en Hemsterhuis, daar misging hij zich niet aan’ (Wille 1993: 41). De chroniqueur van de voormalige Geldersche hogeschool had Tydeman al ‘bedaard en gematigd’ genoemd (Bouman 1847: 309). Het lijkt erop dat Tydeman de beproefde lijn heeft aangehouden van ‘den grooten Lambert Hermansz. ten Kate’, zoals hij deze onderzoeker in 1805 nog eens typeerde.

5. Over de oorsprong van de taal

Een van de veelbesproken onderwerpen in de achttiende-eeuwse taalkunde is de vraag naar de oorsprong van de taal geweest (cf. Aarsleff 1982: 146 evv). Vaak blijkt dat een bepaalde visie op oorsprong van de taal consistent is met de opvatting die men koestert over de functie van de taal. Nu heeft ook Tydeman een betrekkelijk uitvoerige ‘Verhandeling over den oorsprong der spraak’ gepubliceerd, dus we kunnen deze stelling toetsen aan de casus-Tydeman.

⁸ Over de werkwijze van de Schola Hemsterhusiana zie Gerretzen 1940, passim; Feitsma 2012: 17–80. Merk overigens op dat de door J.H. Halbertsma in 1845 bezorgde uitgave van de *Lectio Publica Tiberii Hemsterhusii De Originibus Linguae Graecae* niet geheel betrouwbaar is.

⁹ De tekst ervan, lang in portefeuille gebleven, is onlangs gepubliceerd: Hendrik van Wijn, *Over paën, peën, piën, poën, puën*. Ingeleid en bezorgd door Lianne Broekman. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus 2010. Zie over Van Wijn als taal- en letterkundige ook Noordegraaf 2009, Honings & Rutten 2010, Rutten 2012.

Deze verhandeling verscheen weliswaar in 1818, maar is gedagtekend ‘Leyden, 7 Febr. 1805’. Het stuk dateert dus uit de tijd dat de schrijver ervan verbonden was aan de Leidse universiteitsbibliotheek en dat is van zijn uitbundige literatuuropgave, elf kleinbedrukte bladzijden met noten en verwijzingen, goed af te lezen. Over oorsprong en ontwikkeling van de taal zal in de negentiende eeuw heftig gediscussieerd worden, mede naar aanleiding van het werk van Charles Darwin, maar met Tydeman zijn we volop verwickeld in niet minder heftige achttiende-eeuwse controversen. Anno 1805 keert Tydeman zich namelijk vooral tegen de opvattingen die Jean-Jacques Rousseau (1712–1778) geventileerd heeft in zijn *Discours sur l’origine et les fondements de l’inégalité* uit 1755. Ook de *Abhandlung über den Ursprung der Sprachen* (1772) van J.G. Herder (1744–1803) passeert aan het slot kort de revue, maar Tydeman heeft duidelijk geen zin meer gehad om de Duitse wijsgeer publiekelijk uitvoerig te weerleggen.

Het is overigens niet de eerste keer dat de naam van Rousseau opduikt in de geschriften van Tydeman. In zijn rectorale rede te Leeuwarden uit 1763 over de noodzaak om de studie der beschaafde letteren te verbinden met beschaafdheid van de zeden, de *Oratio de copulanda litterarum ac morum elegantia*, merkt hij op dat Rousseau, die naar de natuurstaat en de wilde volksstammen terug wilde, zeker geschertst moet hebben: ‘daarom zal ik hem verder maar niet uitvoerig gaan weerleggen’ (‘quem propterea non operose refutabo’). Maar in de jaren zeventig hebben zowel Tydeman als een Hongaarse student van hem zich tegen de opvattingen van de ‘burger van Genève’ gekeerd (Gerretzen 1940: 339; van Eijnatten 2003: 451).

De essentie van Tydemans verhandeling uit 1805 is een verwerping van de visie op de ontwikkeling van de taal zoals we die bij Rousseau uiteengezet vinden. Diens voorstel is, zo meent Tydeman, onnatuurlijk, en vernederend voor het mensdom (p. 7). Tydeman gaat ervan uit ‘dat de mens, aan zichzelf overgelaten, niet in staat is om eene spraak of taal uit te vinden. Dit blijkt, mijns oordeels, daaruit, dat spreken onderstelt denken: en wel *redelijk denken*’ (p. 3–4). ‘Maar hoe is het gesteld met de redelijkheid van de eenzamen en stommen mensch?’, vraagt hij zich af (p. 4).

De oorspronkelijke natuurstaat van de mens volgens Rousseau is een staat van ‘onbeschaafdheid, woestheid, sterkte, vlugheid, onafhankelijkheid, sprake-loosheid’. Rousseau’s uitgangspunt is dat *l’Homme Sauvage*, de primitieve mens, een solitair bestaan leidt en nauwelijks contact heeft met zijn soortgenoten (cf. Aarsleff 1982: 156). Hij bestrijdt de vooronderstelling van de Franse taalfilosof Condillac dat er tussen de uitvinders van de taal al een vorm van maatschappelijk verkeer zou hebben bestaan. De mens leidt een zwervend bestaan, waarin geen taaleigen vaste voet aan de grond kan krijgen. Rousseau verwerpt dus de gedachte dat de mens een sociaal wezen is.¹⁰ De eerste taal bestond uit op instinct gebaseerde natuurlijke kreten: *help, au*.

¹⁰ Zie voor een bespreking van Rousseau’s taalopvattingen onder meer Verburg 1951: 398–413; 1998: 417–432.

En pas toen de ideeën van de mensen talrijker werden en er tussen hen nauwere betrekkingen ontstonden,¹¹ werd gezocht naar een uitgebreider taal. ‘Zij kwamen tot meer stembuigingen, en voegden er de gebaren aan toe’. Maar Tydeman gelooft niet dat Rousseau’s solistisch levende ‘diermensch’ bij machte is om zelf een taal te ontwikkelen. Zijn sociale taalconceptie botst hier stevig met de visie van Rousseau, die de rationalistische taalbeschouwingen van zijn tijd laat varen en een voorloper is van de romantiek.

Aan het eind van zijn verhandeling verwijst Tydeman, zoals gezegd, naar de Duitser J.G. Herder, die hij beslist een vromer mens vindt dan Rousseau, maar die hij niettemin een aanhanger vindt van de opvatting dat de mens de taal heeft uitgevonden van nature, en dat is helemaal niet in overeenstemming met de geloofwaardigheid ‘van de oudste oorkonde des menschelijken geslachts, welke Mozes ons bewaard heeft’. In zijn laatste noot verwijst Tydeman, orthodox gelovige als hij is, naar ‘den ouden Joodsche Wijsgeer’ Jesus Sirach (17:5): ‘God heeft den mensch de spraak gegeven, welke is eene uitlegging zijner werkingen’ (p. 36).

Samengevat: Tydeman is van mening dat Rousseau’s ‘diermensch’ niet in staat is om een taal te ontwikkelen. Taal moet dan wel een gift van God zijn. En het spreken veronderstelt een redelijk denken. En zo zijn we terug bij het standpunt van de door Tydeman bewonderde Lambert ten Kate, die in 1723 betoogd had dat de taal een ‘goddelijke gave’ is, ‘geschonken aen onzer aller Aertsvader Adam, om haer aen te queken tot dienst en band van maetschappije’, en dat de taal gevoed is ‘met de melk der Rede’, die de ‘Voedster Moeder’ van de taal is (zie Ten Kate 1723, deel I: 9–10).

6. Slotopmerkingen

Dan, het zoude niet te raden, en weinig nut zijn, all zijn tijd en vlijt alleen der Taalkunde te wyden. *Zy zy ten sleutel; niet ten schat.* Zy diene slegts tot een middel om zaaklyke kundigheden op te doen (Tydeman 1780: 210, cursivering toegevoegd).

Men kan zich goed voorstellen dat Tydeman ingenomen was met het verschijnen van Pieter Weilands *Nederduitsche Spraakkunst* in 1805. In een mede door hem ondertekende beoordeling werd dat boek ‘met ruimte’ aangeprezen, omdat het in belangrijke mate geïnspireerd was op de *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake* van ‘den grooten Lambert Hermansz. ten Kate’ (p. vii). Bovendien was het een spraakkunst die ‘van ’s Lands wege’ (p. xiv) werd voorgeschreven aan de gehele ‘Bataafsche natie’.

¹¹ ‘Quand les idées des hommes commencèrent à s’étendre et à se multiplier, et qu’il s’établit entre eux une communication plus étroite, ils cherchèrent des signes plus nombreux et un langage plus étendu’ zegt Rousseau (Verburg 1951: 401; 1998: 419).

Tydeman mocht nu goede hoop koesteren dat dankzij deze verplichte aandacht voor de moedertaal zijn vijftig jaar eerder uitgesproken verlichte idealen in vervulling zouden gaan. Zowel organisatorisch als inhoudelijk heeft hij een interessante bijdrage geleverd aan de totstandkoming van wat we tegenwoordig de Nederlandse Verlichtingstaalkunde zijn gaan noemen.

Wanneer men Tydeman nu vergelijkt met Ten Kate, blijkt dat zijn verdienste niet zozeer heeft gelegen in de concrete beschrijving en verklaring van het oudere en moderne Nederlands in heden en verleden. En voor de opkomende historisch-vergelijkende taalkunde van Franz Bopp, Friedrich Schlegel en Jacob Grimm was hij te vroeg. In zijn taalkundige geschriften blijkt Tydeman meer iemand te zijn geweest die nadenkt over de functie van de taal, iemand van de 'mainstream Enlightenment' (Jonathan Israel), die uitgaat van de mens die door God begiftigd is met de rede. Die rede en de daarmee verbonden taal moet hij inzetten om zijn medemens, en zo de maatschappij, tot nut te zijn. God, Nederlands, en Ten Kate dus. En zoals in het bijbelboek Prediker (4:12b) staat: 'een drievoudig snoer wordt niet haast gebroken'.

Bibliografie

- Aarsleff, Hans (1982). *From Locke to Saussure. Essays on the study of language and intellectual history*. London: Athlone Press.
- Bakker, D.M. (1977). 'De grammatica in de negentiende eeuw'. *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Onder redactie van D.M. Bakker & G.R.W. Dibbets. Den Bosch: Malmberg 1977, 113–160.
- van de Bilt, Igor (2009). *Landkaartschrijvers en landverdelers. Adriaen Verwer, Adriaan Kluit en de Nederlandse taalkunde van de achttiende eeuw*. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen.
- Bouman, H. (1844–1847). *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleraren*. Twee delen. Utrecht: van Terveen & zoon.
- Buijnsters, P.J. (1973). *Hieronymus van Alphen 1746–1803*. Assen: Van Gorcum.
- van Eijnatten, Joris (2003). *Liberty and concord in the United Provinces: religious toleration and the public in the eighteenth-century*. Leiden & Boston: Brill.
- Feitsma, Anthonia (2012). *Tussen Hemsterhuis en Grimm. Joast Hiddes Halbertsma als taalkundige*. Bezorgd door Els van der Geest, Frits van der Kuip & Jan Noordegraaf. Ljouwert: Afûk (Fryske Akademy nr. 1060).
- Formigari, Lia (1993). *Signs, science and politics. Philosophies of language in Europe 1700–1830*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins.
- Gerretzen, J.G. (1940). *Schola Hemsterhusiana. De herleving der Grieksche studiën aan de Nederlandsche universiteiten in de achttiende eeuw van Perizonius tot en met Valckenaer*. Nijmegen & Utrecht: Dekker & Van de Vegt.
- Honings, Rick & Gijsbert Rutten (2010). 'De droom van Hendrik van Wijn. Een interdisciplinaire illustratie van de genootschappelijke praktijk'. *Voortgang, jaarboek voor de neerlandistiek* 28, 135–162.
- Israel, Jonathan (2001). *Radical Enlightenment. Philosophy and the Making of Modernity*. Oxford: Oxford University press.

- ten Kate, Lambert (1723). *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*. 2 dln. Amsterdam: Rudolph & Gerard Wetstein. Herdruk, bezorgd door Jan Noordegraaf & Marijke van der Wal, Alphen aan den Rijn: Canaletto / Repro Holland 2001.
- Knol, Jan (1977). 'De Nederlandse taalkunde in de 18^e eeuw'. *Geschiedenis van de Nederlandse taalkunde*. Onder redactie van D.M. Bakker & G.R.W. Dibbets. Den Bosch: Malmberg, 65–112.
- Kossmann, F.H.K (1966). *Opkomst en voortgang van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden. Geschiedenis van een initiatief*. Leiden: E.J. Brill.
- Lo Piparo, Franco (1986). 'La nation, la campagne, la science et la langue chez Genovesi et De Cosmi'. *Les Idéologues. Sémiotique, théories et politiques linguistiques pendant la Révolution française*. Onder redactie van Winfried Bussen & Jürgen Trabant. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins, 231–256.
- Noordegraaf, Jan (2000). 'Achttiende-eeuwse taalbeschouwing. Over de linguïstiek der Verlichting'. In Jan Noordegraaf, *Van Hemsterhuis tot Stutterheim. Over wetenschapsgeschiedenis*. Münster: Nodus Publikationen, 14–38.
- Noordegraaf, Jan (2004). 'A matter of time. Dutch philosophy of language in the eighteenth century'. *Janus at the Millennium: Perspectives on Time in the Culture of the Low Countries*. Ed. by Thomas Shannon & Johan Snapper. (Publications of the American Association for Netherlandic Studies, 15). Lanham, MD: University Press of America, 211–225.
- (Ook als <http://hdl.handle.net/1871/9182>).
- Noordegraaf, Jan (2009). 'De woordvorming geregeld. Een achttiende-eeuwse proeve'. *Woorden wisselen. Voor Ariane van Santen bij haar afscheid van de Leidse universiteit*. Onder redactie van Ronny Boogaart, Josien Lalleman, Marijke Mooijaart & Marijke van der Wal. Leiden: SNL 2009, 105–116.
- Rousseau, Jean-Jacques (2003). *Vertoog over de ongelijkheid*. Vertaling en aantekeningen van Wilfried Uitterhoeve. 6e, herz. dr. Amsterdam: Boom (= *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*. Amsterdam 1755).
- Rutten, Gijsbert (2012). 'Van etymoloog tot archivaris. Hendrik van Wijn (1740–1831)'. *Nieuw Letterkundig Magazijn* 30, 1: 2–6.
- Tollius, H. (1761). 'Bylage over bel, bal, bol en belgen'. *Maendelykse by-dragen ter opbouw van Neerlandsch tael- en dichtkunde* I, 296a–296m.
- Tollius, Herman (2007). *Proeve eener Aanleiding tot de Nederduitsche Letterkunst*. Ingeleid en bezorgd door Roland de Bonth. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen.
- Tydemans, M. (1761a). 'Mengel-waarnemingen over eenige worteldeelen der Nederduitsche Tale'. *Maendelykse by-dragen ter opbouw van Neerlandsch tael- en dichtkunde* I, 285–296. (Gepubliceerd namens 'Het gezelschap [sic] D.A.O.M., [Dulces Ante Omnia Musae]).
- Tydemans, M. (1761b). 'Vertoog over de dienstigste middelen ter verbetering der Nederduitsche taal'. *Proeve van oudheid-, taal- en dichtkunde*. Utrecht: Van Paddenburg 1775, 15–20.
- Tydemans, M. (1762). 'Betoog der nuttigheid en noodzaaklijkheid van de beoefening onzer moedertaal'. *Proeve van oudheid-, taal- en dichtkunde, door het genootschap Dulces ante omnia musae* I (1775), 1–14.
- Tydemans, M. (1763). *Oratio de copulanda litterarum ac morum elegantia, dicta publice in curia, muneris rectoris et gymnasiarchae scholarum Leouardiensium sollemniter auspicandi caussa*. Leovardiae: Koumans.
- Tydemans, M. (1765). *Oratio aditialis de necessario historiarum eloquentiae: Graecique sermonis in Belgica studio, ad egregium ejus civem formandum*. Harderovici: apud Joannem Moojen.
- Tydemans, M. (1782). 'Vertoog over eenige middelen ter vordering in taal-, oudheid-, en dichtkunde'. *Tweede Proeve van oudheid-, taal- en dichtkunde*. Utrecht: Van Paddenburg, 204–212.

- Tydeman, M. (1825). 'Verhandeling over den oorsprong der spraak, en den Cratylus van Plato'. *Verhandelingen van de Maatschappij der Nederlandsche Letterkunde te Leyden*. Tweede deel, tweede stuk. Leiden: Haak en Comp., 3–36.
- Verburg, P.A. (1951). *Taal en Functionaliteit. Een historisch-critische studie over de opvattingen aangaande de functies der taal van de prae-humanistische philologie van Orléans tot de rationalistische linguïstiek van Bopp*. Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam (Engelse vertaling als *Language and its Functions. A historico-critical study of views concerning the functions of language from the pre-humanistic philology of Orleans to the rationalistic philology of Bopp*. Amsterdam & Philadelphia: Benjamins 1998).
- Verwer, Adriaen (1707 [1759]). *Letterkonstige, dichtkonstige en redekonstige schetse van de Nederduitsche tale*. Uit het Latijn vertaald door A. Kluit naar de editie–1707. Bezorgd en ingeleid door Igor van de Bilt & Jan Noordegraaf. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen, 2000 (Vertaling van *Linguae Belgicae idea grammatica, poëtica, retorica; deprompta ex Adversariis Anonymi Batavi: In Usus Proximi Amici*. Amsterdam: F. Halma 1707).
- Verwer, Adriaen (1783). *Schets van de Nederlandse taal. Grammatica, poëtica en retorica*. Naar de editie van E. van Driel vertaald door J. Knol. Met een fotomechanische herdruk van Anonymus Batavus' *Idea Linguae Belgicae grammatica, poetica et retorica*. Bezorgd door Th. A. J. M. Janssen & J. Noordegraaf. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU / Münster: Nodus Publikationen 2000.
- Weiland, P. (1805). *Nederduitsche spraakkunst, uitgegeven in naam en op last van het Staatsbestuur der Bataafsche Republiek*. Amsterdam: Allart.
- Wille, J. (1937). *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw*. Eerste deel. Zutphen: Ruys.
- Wille, J. (1993). *De literator R.M. van Goens en zijn kring. Studiën over de achttiende eeuw*. Tweede deel. Amsterdam: Historisch Documentatiecentrum voor het Nederlands protestantisme 1800–heden.
- van Wijn, H. (1765–1773). *Minuut-Brieven 1765–73*, I. Ms, Universiteitsbibliotheek Leiden, Ltk 994.
- van Wijn, H. (2010). *Over paën, peën, piën, poën, puën* [1762]. Ingeleid en bezorgd door Lianne Broekman. Amsterdam: Stichting Neerlandistiek VU & Münster: Nodus Publikationen.